

philosophical thinking as subject of which can be the some philosophical system, school or tradition.

The list of literatures.

1. L.R.Islam and a science//world Religions.. M: the Science, 1984. P.216.
2. Frolov A. Problem of belief and knowledge in the Arabian philosophy. M: the Science, 1983. -P. 109.
3. Ibid
4. Al-Farabi. Philosophical treatises. P. 11.
5. Ibn Rushd. A reasoning, the passing decision concerning communication between religion and philosophy//Sagadeev A.V.Ibn-Rushchd (Averroes). M: Thought, 1973. - P.171.
6. Al-Farabi. Philosophical treatises. The joint venture-12.
7. Ibid P.42
8. Ibid P.44.
9. Sagadeev A.V.Ibn-Rushchd M: Thought, 1973. —P. 174.

УДК 94''04/15''

Шалбаев.А.А.

PhD., ассист проф., Сулейман Демирель атындағы Университет,
Алматы, Қазақстан. E-mail: aydosshalbaev@sdu.kz

**АҚСАҚ ТЕМІРДІҢ АНАДОЛЫҒА ЖАСАҒАН СОҒЫС ЖОРЫҚТАРЫНЫҢ
САЛДАРЫ**

Андатпа. Еуразияның әр бұрышында өзінің жойқын жорықтарымен үрей шашқан Ақсақ Темір, дәстүрлі дала мәдениетінен шыққан соңғы жихангир болатын. Өлімінің өзі жорық үстінде болған Ақсақ Темір, 1382-ші жылдан 1405-ші жылға дейінгі жалғасын тапқан үздіксіз жорықтарының нәтижесінде Делиден Мәскеуге, Орта Азияның Тәңірі тауларынан Анадолының Торос сілемдеріне дейінгі аймақты жермен жексен етті. Бұл жағдай жаңа бір тарихи кезеңдердің туындауына себепші болмаса да, сол заманның тарихи келбетін өзгертіп Ұлы державаларды күйретті, салдарынан жаңа саяси күштердің қалыптасуына түркі болды немесе кешеуілдетті. Яғни, Алтын Орда қайта оңалмастай күйреді, біртұтас Орыс мемлекетінің қалыптасуына мүмкіндік туындады, ал Осман династиясының христиан әлеміне үстемдік етуі 50 жылға кешеуілдетілді. Ақсақ Темірдің 1402 жылы Анадолыға жасаған жорықтары тек қана Осман династиясын күйретумен шектелмеді, ол тығырыққа тірелген христиан әлемінің билеушілерінің көкейінде жаңа бір үміт ұялатты.

Кілт сөздер: *Анадолы, Әмір Темір, Баязид, Кіші Азия, Анкара*

Үндістанға жасаған жорығынан жақсы нәтижемен оралған Әмір Темір Осман династиясының билеушісі Баязидке қарсы соғыс жоспарына кірісті. Үлкен армия құру үшін Самарқанда қолынан келген барлық мүмкіндіктерін жасап бақты. Дұшпандарының күші мен әлеуметтік ахуалын шамалаған ол – соғыстың ұзаққа созылуын, өзіне қарсы тек қана османлылар ғана емес, бәлкім кейбір түрікмен және өзбек тайпалары және де дұшпандық жолына өткен Гүржістан, Армения, Сирия, Мысыр елдері де соғысқа араласатынын жақсы түсінді.

Мәуереннахрға қайтқан Темір Баязидке қарсы соғысу үшін оңай жолды таңдады. Онда ол Гүржістандағы жағдайларды сылтау етіп, оған басып кіріп, нәтижеде Гүржістанды бағындырып, Баязидпен көрші болып алды. Сонымен, алыс елдерден бір жылға жуық уақыт көлемінде жиналған негізгі күштер жорыққа шығуға дайындалды. Қарсыласының күш-күдіреті мұсылман әлемінде өзінің дәрежесінен кем еместігін байқаған Темір жасырын түрде басталған күресте өте сақтықпен іс жүргізді.

Бағдаттан қайтқан Темір Әзірбайжанға қарай жүріп кетті. Ол 1401-1402 жылдардағы қысты Қарабахта, ал көктемді Гүржістанның (Грузия) шекарасында өткізді. Бұл жерлерде Темір өзінің әскерлерін жақсылап орнықтырады және жақсылап соғысқа дайындады. Өйткені оның әскері көп уақыт бойына туған жерінде болмағандықтан, жаңа соғысқа дайын болмады. Басшылар жаман ырымдарды сылтау етті. Темірдің жақсы көретін ақылшысы Шамсуд-ад-дин Мелеву оны 1400 жылы Шығыстан Батысқа қайта өтті деп, Баязидпен достық қарым-қатынасқа үгіттеді. Бірақ Абдуллах – Лиссан атты астролог, Шығыстағы ең үздігі тоқты белгісінде пайда болған Шығыстан өткен комета Темірге жағымпазданып бұл тек Баязид сұлтанға жаман белгі. Сіз оны жеңіп бүкіл Анатолияны жаулайтынын айтты [1].

Темір 1400 жылы тамыз айында өзінің әскерін Кіші Азияға жіберді. Оларды Эрзурум мен Эрзинжанда Техертен жақсы қарсы алады. Сиваз қаласы османлылардың алдыңғы шептегі және Кіші Азияның халқы көп қоныстанған қалаларының бірі еді. Алғашқы соғыс қимылдары осы қалаға жұмылдырылды. Қыркүйектің басында Темір Осман империясының территориясына басып кіріп, онда Сиваз қаласын қоршауға алып, оны 20 күннің ішінде басып алды. Темір тек қана мұсылман адамдарды ғана қалдырды, бірақ 4 мыңдай осман әскерлерін тірідей көміп, қалғандарын құдықтарға тастатты. Жер бетінен қаланың қоршауларын жоқ қылып жіберді. Қаланың жүз мыңдай халқы қорғануға аттанды. Бірақ олардың қаһармандығы және қаланың тас дуалы Темір әскерлерінің тегеурініне төтеп бере алмады. Дуал құлаған соң Темір әскерлері мейірімсіздікпен халықты бір шетінен қыра бастады. Адамның басынан үйілген мұнараға Темірдің көңілі толмады. Бұл оқиға Баязид сұлтан мен Темірдің арасында болатын соғыстың ең ауыр бастамасы болды.

Сиваздағы қырғын Баязидке берілген ескерту болды. Бұл жолы Әмір Темір одан әрі қарай алға жылжыған жоқ. Ол Кіші Азияның территориясына ішкерілей енбеді, өйткені бұл жерге келгенде Темірдің арқа жағында бір мәселе (проблема) туындады. Бұл жерде Бағдаттағы уақытша билікке келген Ахмед Желайри мен тылдағы мәмлүктердің бас көтерулері оны қауіптендірді. Бұл жағдайды тыныштандыру үшін Темір кері қайтты. Дәл сол мезетте Темір жеңісті соғыспен Сирияға барып, қайтарда Бағдатты жаулап алады. Осы мәселелерді жақсы нәтижелермен шешкен Темір, енді Кіші Азияға қайтып оралды [2].

Темір Кіші Азиядан кеткен кезінде Баязид сұлтан Тахертеннен Эрзинжан қаласын тартып алады және әмірді жанұясымен қосып тұтқынға түсіреді. Сирия мен Бағдаттан жеңіспен оралған Темір еш асықпады.

Дұшпанды әбігерге салып, оның айналасындағы бағынышты елдерін асқан мейірімсіздікпен көзін жойған Темір, Аракс өзенінің аңғары арқылы Ангор (қазіргі Анкара) қаласына қарай бет алды. Бұл жерде оның арнайы топтары әр түрлі әскери қауіпсіздіктерді іске асырды: ормандар, таулар, өзен-көлдер және батпақтардың барлығы бақылауға алынып, әскери мамандар жолдарды тазартып, пілдердің өтуіне де күшті

жағдайлар жасап қойды. Әскерлердің алдыңғы қатарында үстіне от атушы жауынгерлер мінгізілген пілдер жүріп отырды.

Ақыры, Помпей Митридатты талқандаған тау бойында екі жақтың әскерлері сапқа тізілді. Әмір Темірдің де Баязид сұлтанның да армияларына өздерінің ұлдары, немерелері, т.б. туыстары басшылық ететін еді. Баязидтің күйеу баласы серб ұлтының өкілі Стефан Лазаревич еуропалық рыцарлардан құрылған жалдамалыларға басшылық жасады [3].

Қарсыластардың әскер саны әр түрлі болды. Шараф-ад-диннің айтуынша Темірдің әскері соғыстың басында 800 мыңға тең болды. Бірақ, өткен соғыс нәтижесіне көз жүгіртсек қорғандарды жаулап алу кезінде климаттың әр түрлі болуынан көптеген аурулардың пайда болуы, жаулап алынған қорғандардағы гарнизондардың алдырылуы, сонымен қатар алынған табыс пен жинақталған қорды сақтауға да отрядтардың бөлінуі кезінде Темір әскері біршама азайды. Самарқанмен байланыс жасау үшін және Темірдің әр түрлі кеңейтілген аймақтарды басқару мен тұтқынға алынғандарды бақылау үшін отрядтардың бөлінуі де әскер санының кемуіне әкеп соқты. Осы жағдайлардан соң, Анкараға келгенде оның әскерінің саны 300 немесе 350 мың ғана болды.

Баязидтің күші 400 мың адамнан құралды. Баязитте де Темір сияқты мұндай әскер жинау мүмкіншілігі бар еді. Ол өзінің қоластындағы барлық жерлерден әскер жинамақшы еді, бірақ ол өзінің әскерінің біраз бөлігін Еуропадағы жерлерінде қалдырды. Басқа әскери қажеттіліктерді есептегенде Баязид жақтан 200 немесе 250 мың адам соғысқа қатыстырылды. Кейбір жазушылардың айтуынша, егер Баязидтің әскері 120 мың адамнан көп болғанда, онда Баязидтің қайсарлығына қарамастан, Темір Анкара маңында шайқасқа ашық шықпас еді. Егер де Темір бұндай күштердің теңсіздігін байқағанда жеңіске жету жолында ешқандай қулыққа көшпес еді [4].

Баязидтің сараңдығы мен өзінің әскерлеріне тиісті төлемдерін төлемегендігін, оның ішінде әсіресе татарлардың қанағаттанбайтынын білген Темір, түрік әскерлерін шегіндіру үшін олардың арасына арандату үшін үгіт-насихатшы жібереді және бұл қулық оған жеңіл берілді, яғни әскерлер арасында сенімсіздік пен қанағаттанбаушылықты таратты.

1402 жылы маусымда тарихта ұлы шайқастардың бірі болып, ол тарихта қалды. Екі жақтан да 200 мыңнан астам әскерлер қатыстырылды. Баязидтікіне қарағанда Темірдің әскерлерінде тәртіп өте күшті болды.

Шайқас, Темірдің сол жақтағы алдыңғы қатардағы әскерлерінің түрік әскерлерінің сол жақ қанатына шабуыл жасауымен басталды. Бірақ, бұл жерде ерлік көрсеткен серб әскерлері, Орта Азиялық әскерлерді ығыстырды. Алайда сол уақытта Темірдің сол жақтағы негізгі күштері шабуыл нәтижесінде жеңіске жеткен еді. Баязидтің оң қанаты оған қарсы болған басқа ұлт өкілдері мен татарлардан құралды. Темір әскерлерін өз жақтастары ретінде санаған татарлардың көбісі Темірге сатылып кетті. Өкінішке орай, оң қанаттағы түрік әскерлерінің қолбасшысы Перислав өлтірілді. Периславтың өлімі мен серб әскерлерінің қырылуы, османдарға үлкен сәтсіздіктер әкелді. Енді соғыстағы жеңісті сәттер Темірдің әскерлерінің қолына көшті. Нәтижеде Баязид сұлтанның әскерлерінің біраз бөлігі қырылып қалды. Бұдан соң оң қанаттағы түрік әскерлері кері шегінді. Оларды тұтқынға алу үшін Темір екінші қатардағы әскерін жіберді. Одан соң Баязидтен серб әскерлерін бөліп алуға ұмтылды. Бірақ, сербтер өте мықты шайқасып, Баязидтің негізгі күштеріне қосылды. Серб әскерлері мықты ерлік көрсете білді. Олар Темірдің әскерлеріне күшті соққылар беріп, оларды қатты састырды. Осы жағдайға байланысты Темір былай деді: «Бұл қайыршылар арыстандай шайқасады» - деп, ол өзі басқарған негізгі күшін жиып, Баязидтің негізгі күшіне қарай шабуылға шықты. Түріктерге қайта тұруға

мүмкіншілік бермеу үшін Темір оларға қатты соққы берді. Бұл соққыдан түріктердің алдыңғы қатарлы әскерлері шегінуге мәжбүр болды. Бірақ Баязид өзінің негізгі күшімен өзіне ыңғайлы жерде тұрды. Оған қашып келген әскерлердің бір бөлігі келіп қосылды [5].

Әмір Темір Анкараға Кайсери арқылы барды. Оған тыңшылар Баязидтің сол жерде жатқанын айтады. Әмір Темір Бұл соғысқа кірер алдында өзінің екі рәкәт намазын оқып алуды ұмытпады. Темірдің тыңшылары Баязидтің жауынгерлері шаршау халде екені туралы хабар жеткізді. Бұл сәтті тиімді пайдалану үшін, Темір тез арада өзінің атты әскерлерін соғысқа кіруін бұйырды. Шешуші шайқас 1402 жылы 20 шілде күні қаланың солтүстік-шығысында орналасқан Чиибукабад деген жерде болып өтті. Шайқас таңғы сағат 6-дан түн ортасына дейін болып, оған миллионға жуық адам қатысты. Баязид сұлтанның әскерлерінің қатарында өзі жаулап алған елдер мен халықтардың жауынгерлері де соғысты. Бұлар Темірді қаймықтырмады. Өйткені оның әскерлерінің қатарына Айдынның, Ментешенің, Чаруханның және Кермананың түрік әскерлері қосылды және олар Темір мен оның қоластындағыларды өздерінің әскербасылары деп санады. Бір жағынан Темір өзінің Үндістандағы жорықтарынан алып келген жауынгер пілдерінің өте қолайлы пайдалана білді. Анкара шайқасында пілдер де өз пайдасын тигізді. Алайда, Шараф-ад-диннің шайқастың барысын сипаттауы бойынша пілдер туралы айтылған жоқ. Темірдің пілдерді алға қойғандағы мақсаты, Баязиттің атты әскерлерін үркіту болды [6].

Баязид сұлтан өзімен бірге қалған 10 мыңнан астам янычарлары мен серб әскерлерімен бірге соғысып жатты. Соғыс қызған кезде Баязид әскерлерінің бір бөлігі теңіз жаққа, бір бөлігі тауға қарай қашып екіге бөлініп кетті. Әскерлері мен ұлдары тастап қашқан Баязид мыңға жуық адамдарымен қоршауда қалды.

Серб қолбасшысы Стефан шайқаста жеңілгенін көріп Баязидке қашуға кеңес берді. Бірақ, Баязид бұған келіспеді. Ол өзінің әскерімен соңына дейін күресуге шешім қабылдады. Сол кезде серб қолбасшысы басқа қолбасшылармен бірлесіп, Баязидтен бөлініп шығуды ойластырды және оның үлкен ұлы Селімнің шегінісін қайтаруға батысқа Бруссаға бет алды. Баязидтің екінші Мұхаммед солтүстік-шығыстағы тауларға қарай бет алды. Ал үшінші баласы Иса оңтүстікке бағыт алды. Сол кезде Темір Баязидті қоршауға алды. Өзінің одақтастары қолбасшыларынан ұлдарынан ажырап қалған Баязид түнге дейін шайқасты [7].

Өзінің армиясының қирағанын көріп, жеңілгенін сезінген ол сол күні кешке таяу қашуға бел байлады. Бірақ, қашып бара жатып, түн ішінде оның астындағы аты сүрініп жығылып өзінің жақтастарымен және өзінің бір ұлымен бірге, Темірдің қоластында қызмет етіп жүрген шағатайлық әскербасы Сұлтан-Махмудтың қолына түседі.

Кеше ғана Византияны тізе бүктіріп, даңқы жер жарып, өзіне ешкімді тең санамаған Баязид сұлтан, күтпеген жерден ауыр халге душар болды. Сұлтан-Махмұд оны құптан намазы уақытында Темірдің құзырына жеткізеді. Баязид сұлтанмен соғыста жеңіске жету 1402 жылы 20 шілде күні болды. Жеңіс салтанатты түрде тойланды.

Әмір Темір өзінің қарсыласына үлкен құрметпен қарады. Темір Баязид сұлтанды қашып кетеді деген оймен оны үлкен темір торда ұстауды бұйырды. Өзінің жеңілгені мен намысының тапталғанына шыдай алмаған түрік сұлтаны Баязид арадан бірнеше ай өткен соң, өкпе және қан қысымы ауруымен ауырып, 1403 жылы 9 наурызда күні Ак-шехирде қайтыс болады. Бұны естіген Темір қатты уайымға түсіп, көзінен жас шығып жылап, «Инно лиллоһи және илайһи рожибуна» (Шынында да бізді Алла жаратты, біз Алланың алдына баруға тиістіміз) деді. Себебі осы кездері Темір өзінің өмірінің соңына таяп қалғанын сезгендей еді.

Соғыста екі жақтан миллионға жақын адам қатысты. Екі жақта да мықты ханзадалар мен әскербасылар болды. Әскерлер қатарында татарлар, гүржілер, армяндар, түріктер және сербтер мен басқа да ұлт өкілдері қатысты. Бұл жолы «найзағай темірге соғылып майдаланды». Осылайша, Әмір Темір өзінің қолбасшылық өміріндегі ең қатарлі және ең мықты дұшпанын тізе бүктірді. Бұған қоса оның жоғарыда айтылған одақтастарын да біраз қиыншылықтарға душар етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Чжэн. В. Амир Темур. Ташкент 1998, б. 145-149
2. А. Ювалы, Н. Имашова Жалпы түркі тарихы. Түркістан 2004, 129-130 беттер.
3. Череванский. В. Амир Темур. Ташкент 1993, б. 132-158.
4. Муминов И. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии. –Ташкент, 1968.- б.33.
5. Төрекелді. Б. Әмір Темір аманаты. Шымкент 2000, 100-107 беттер.

УДК 577.95

Шамшиденова Ф.М.

К.и.н., доцент. Алматы, Казахстан. E-mail: Fakiya_sh@mail.ru

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Abstract. Historical processes are characterized by discrete qualitative and quantitative parameters. For the mathematical modeling of historical processes apply causal models (K-models), adequate properties of historical processes. The article describes the basic processes of history: demographic process and ethnogenesis.

Key words: mathematical modeling, causal model, historical processes, demography, ethnogenesis.

История - результат взаимодействия большого числа людей и других объектов техносферы и биосферы. Все они претерпевают скачкообразные изменения своих состояний, интенсивность которых зависит от численности этих объектов. Эта взаимосвязь и взаимопереход количества и качества давно сделана философами и усложняет математическое моделирование исторических процессов. Математизация истории началась с моделей демографических процессов [1-3] и продолжилась в трудах синергетиков [4-7]. Естественным путём математизации истории является мобилизация сохранившихся статистических данных и использование достижений математической статистики. Более абстрактным является написание, исследование и решение подходящих дифференциальных уравнений для исторических процессов — путь, который так успешно использовала физика, теория биологических популяций [8] и труды Римского клуба [9]. На этом пути исследователями получены следующие результаты [1-3]:

1) Объяснён мировой демографический процесс ограничивающим действием экологического барьера на экспоненциальный рост населения Земли.